

В.П. РЯБОКОНЬ, доктор економічних наук,
член-кореспондент НААН, головний науковий співробітник
Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”

Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення

В умовах ринкової ресурсодефіцитної економіки вирішальна роль у розвитку сільсько-господарського виробництва належить трудовим ресурсам – носіям живої праці, забезпечення якими знаходиться в прямій залежності від наявності та зайнятості сільського населення. Причому попит на робочу силу, як правило, визначається неринковими факторами.

У сучасних умовах загальний стан ринку праці на селі невтішний. Село є базою відтворення трудових ресурсів сільського господарства. Між тим в більшості сільських населених пунктів несприятливі демографічні процеси призвели до відчутних кількісних та якісних обмежень пропозиції трудових ресурсів на ринку праці. Порівняно з 1991 роком чисельність сільського населення зменшилася на 2,6 млн осіб, а з 2001 по 2012 рік на – 1,8 млн, або на 11,2%. Середня тривалість життя селян становить 66,8 року, в т.ч. чоловіків – 61 рік. Депопуляція (у 2011 р. чисельність померлих перевищила народжених на 79,9 тис. осіб) є однією з причин руйнування сільської поселенської мережі. Щороку з карти України зникає до 26 сіл, а третина сільських населених пунктів знаходиться за межею самовідтворення. Зміни в розвитку демографічних процесів призвели до зниження темпів природного руху населення, що обмежило можливості його оптимального відтворення в майбутньому.

З кожним роком на селі збільшується чисельність людей похилого віку. Так, на початок 2011 року сільських жителів старше 60 років було 23,3%, а міських – 19,7%. Всього в сільській місцевості станом на 1.01.2012 року проживало 30% пенсіонерів із усієї чисельності, які були на обліку в Пенсійному фонді, а дітей до 15 років – лише 15,6%. Більше четвертої частини сільських жителів (26,5%) пенсійного віку. На 1000 осіб працездатного віку

припадає 780 непрацездатного, а у Вінницькій, Хмельницькій, Чернігівській областях відповідно – 886, 931, 1025 осіб.

У 48% домогосподарств зовсім немає працюючих осіб, 25,8% – складаються з однієї особи, 27% – із двох, у тому числі працюючих – відповідно 12,1 та 13,5%. Середня чисельність працюючих із розрахунку на одне домогосподарство дорівнює 0,8 особи. Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства становить 3,28% члена домогосподарств у віці старшому за працездатний і лише 15,3% – віком до 16 років. Середній вік голів домогосподарств: для чоловіків – 55 і для жінок – 62 роки.

Складна демографічна ситуація в сільській місцевості має як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Значною мірою вона викликана серйозними прорахунками у проведенні аграрних реформ, що негативно позначилося як на формуванні кадрового потенціалу, так і в цілому на зайнятості сільського населення. Під час запровадження аграрних реформ проблеми зайнятості фактично не були враховані. Тільки на першому етапі аграрних реформ (1990-1999 рр.) чисельність зайнятих в аграрному секторі скоротилася на 1,3 млн осіб, або на 56% від загальної чисельності трудових ресурсів села. І уже у 2000 році рівень безробіття в сільській місцевості перевищив середнє значення по Україні. Останніми роками ситуація із трудовою зайнятістю сільського населення погіршується.

В аграрному секторі під час формування нових ринкових відносин створюється ринок праці, причому цей процес проходить досить специфічно в умовах зламу старих підходів і понять щодо ролі праці в сільському господарстві. По-перше, змінюються зміст та форми праці, долається розрив між економікою й індивідуальним життям трудівника, повною

мірою розкриваються можливості діяти за своїми економічними інтересами.

По-друге, в умовах ринку проявляється свобода сільського трудівника, його зв'язок із землею, вільне ведення господарства, що в кінцевому підсумку характеризує основу справжніх аграрних відносин¹.

Важливою методологічною посилкою формування ринку праці на селі можна вважати наявність двох взаємозв'язаних проблем: соціально-демографічної та виробничої. Соціально-демографічна проблема полягає в тому, що село як вихідний елемент територіальної поселенської структури забезпечує оптимальні умови життєпроживання і відтворення лише при певній чисельності населення; виробнича – в тому, що аграрне виробництво за техніко-технологічною суттю розвивається з чітко вираженою тенденцією до зменшення робочих місць і різкого скорочення потреб у праці, особливо жінок, із цілорічною зайнятістю. Якщо раніше аграрне виробництво переважно з ручною працею забезпечувало роботою всіх сільських трудівників, то нині становить докорінно змінилося. Не можна не погодитися з висновками відомих вчених економістів про те, що „техніко-технологічне переоснащення окремих виробничих структур, досягнуті на цій основі підвищення продуктивності праці та вивільнення працівників у корпоративному секторі агропродовольчої сфери супроводжується посиленням диспаритету в доходах різних верств населення, монокультурізацією сільськогосподарського виробництва, зростанням техногенного навантаження на екосистеми та витісненням селян до низькодохідного неформального сектору сільської економіки, що в цілому веде до деградації людського капіталу села при падінні зайнятості сільських жителів”².

Регулювання ринку праці в сільській місцевості має свої особливості. На відміну від умов ринкового господарства, що функціонує на власній основі, раціоналізація економічних зв'язків на макрорівні в перехідний період супроводжується стихійним руйнуванням колишніх галузевих і міжгалузевих комплексів. Обсяги виробництва й попит на робочу силу скорочуються за гіперкризовим варіантом, що

далеко виходить за межі кризових процесів, які вписуються в модель циклічних коливань виробництва. Для розв'язання проблеми регулювання ринку сільськогосподарської праці принципово важливо зафіксувати визначальну роль великих структурних зрушень як основного фактора формування попиту та пропозиції на ринку праці (як у кількісному, так і в якісному й територіальному аспектах).

У сільському господарстві зайнято понад 3 млн осіб. Порівняно з іншими галузями чисельність зайнятих найнижча і становить лише 3,5% до числа найманих працівників підприємств, установ та організацій, причому у 2011 році порівняно з 2000-м чисельність найманих працівників у сільському господарстві скоротилася на 2032,9 осіб, або на 73,8%. З урахуванням механічного й природного руху населення можна зробити висновок, що тільки за рахунок дії цих двох чинників чисельність безробітних на селі зростає швидкими темпами. У 2010 році в сільській місцевості нараховувалося 493,5 тис. безробітних у працездатному віці, з них 23,6% з неповною, базовою і повною вищою освітою (табл. 1).

Рівень безробіття в сільській місцевості у 2010 році становив 7,1%, у тому числі серед молоді віком 35 років – 50,1% (табл. 2). А з урахуванням прихованого безробіття, чисельності тих осіб, які працюють неповний робочий день, перебувають у вимушених відпустках, не можуть стати на облік у центрі зайнятості, ці цифри значно більші. Причому 36,4% вивільнені з економічних причин, 27,9 – звільнені за власним бажанням, 16,7% не працевлаштовані після закінчення вузів. У 2010 році з сільського господарства вивільнено 43,1% жінок до загальної чисельності. Водночас попит на робочу силу в сільському господарстві у 2010 році становив лише 2,7 тис. осіб, у т.ч. кваліфікованих робітників – 0,7 тис. На одну вакантну посаду претендувало 32 кваліфікованих робітників.

Характерно, що 39,9% сільського населення вважається самозайнятим. Це в основному та категорія жителів села, які займаються особистим господарством. Причому згідно зі ст. 8 Закону України „Про особисте селянське господарство” члени особистих селянських господарств належать до зайнятого населення за умови, що робота у цьому господарстві для них є основною. Але ні в даному Законі, ні в наступних законодавчих актах не визначено, хто повинен установити, чи є робота в особи-

¹ Рябоконт В.П. Особливості формування аграрного ринку праці / В.П. Рябоконт // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 90.

² Гець В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення) / В. Гець, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2011. – № 12. – С. 5.

стому господарстві основною. Згідно зі ст. 4 Закону України „Про зайнятість населення” особи, які забезпечують себе роботою самостійно (в тому числі члени особистих селянських господарств), належать до зайнятого населення. Всі безробітні, у яких є хоч одна сота гектара землі для ведення особистого селянського господарства або земельний пай, вважаються зайнятими і не мають права ста-

вати на облік у центрі зайнятості. До цієї категорії належать і ті особи, які раніше жили в селі, але працювали у підприємствах, установах у райцентрах, містах і вимушено стали безробітними. Таким чином, автоматично було розв'язано проблему зайнятості чималої чисельності людей. Вимушене безробіття – прямі економічні втрати суспільства.

1. Освітній рівень економічно активного населення

Показник	Економічно активне населення у віці 15-70 років, тис. осіб					
	Усього		у тому числі			
	міські поселення	сільська місцевість	зайняті		безробітні	
міські поселення			сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	
Усього населення	15083,9	6967,7	13791,8	6474,2	1292,1	493,5
у тому числі мають освіту:						
повну вищу	4959,7	733,3	4608,9	694,2	350,8	39,1
базову вищу	151,3	80,1	126,2	71,3	25,1	8,8
неповну вищу	3495,8	1032,3	3227,4	963,5	268,4	68,8
повну загальну середню	5902,2	3993,1	5315,0	3683,2	587,2	309,9
базову загальну середню	554,5	1049,7	493,9	982,9	60,6	66,8
початкову загальну або не мають освіти	20,4	79,2	20,4	79,1	-	-

Джерело: Економічна активність населення України: Стат. збірник, 2011 р. – С. 62.

2. Економічна активність населення у 2010 році

Показник	Економічно активне населення у віці 15-70 років, тис. осіб						Економічно неактивне населення у віці 15-70 років, тис. осіб		Рівень економічної активності, %		Рівень зайнятості, %		Рівень безробіття, %	
	Усього		у тому числі				міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість								
Усього населення у тому числі за віковими групами, років:	15083,9	6967,7	13791,8	6474,2	1292,1	493,5	9213,3	3362,2	62,1	67,5	56,8	62,7	8,6	7,1
15-24	1659,3	989,4	1324,1	864,8	335,2	124,6	2838,9	1053,0	36,9	48,4	29,4	42,3	20,2	12,6
25-29	2235,2	738,5	2004,0	676,7	231,2	61,8	534,0	214,6	80,7	77,5	72,4	71,0	10,3	8,4
30-34	2034,3	767,0	1872,9	706,1	161,4	60,9	376,3	181,6	84,4	80,9	77,7	74,4	7,9	7,9
35-39	1966,2	823,7	1822,9	751,9	143,3	71,8	302,8	151,2	86,7	84,5	80,3	77,1	7,3	8,7
40-49	3805,7	1700,8	3544,6	1589,4	261,1	111,4	700,1	301,9	84,5	84,9	78,7	79,4	6,9	6,5
50-59	2869,2	1305,7	2709,6	1242,7	159,6	63,0	1731,2	545,2	62,4	70,5	58,9	67,1	5,6	4,8
60-70	514,0	642,6	513,7	642,6	0,3	-	2730,0	914,7	15,8	41,3	15,8	41,3	0,1	-
15-64	14927,7	6621,1	13635,6	6127,6	1292,1	493,5	7770,4	2809,4	65,8	70,2	60,1	65,0	8,7	7,5
працездатного віку	14129,0	6091,7	12838,3	5598,2	1290,7	493,5	5658,3	2219,7	71,4	73,3	64,9	67,4	9,1	8,1
старше працездатного віку	954,9	876,0	953,5	876,0	1,4	-	3555,0	1142,5	21,2	43,4	21,1	43,4	0,1	-

Джерело: Економічна активність населення України 2010: Стат. збірник 2011 р. – С. 58.

Однією із форм самозайнятості є нерегламентована зайнятість, якою охоплено за неповними даними понад мільйон осіб. В основному це люди, які займаються такою діяльністю вимушено, зокрема підприємці, які мають незареєстрований бізнес, приховують свої прибутки від оподаткування, а також особи, орієнтовані на нерегламентовану діяльність за будь-яких умов. Така зайнятість негативно впливає на економіку й ринок праці, оскільки призводить до збере-

ження безробіття у прихованому вигляді, протидіє прояву його у відкритій формі, гальмує реформування економіки, відволікає частину працездатного населення від праці.

Причини безробіття сільського населення пов'язані, передусім, із негативними процесами в розвитку сільськогосподарського виробництва. Після трансформаційних перетворень в аграрному секторі значно зменшилися площі під трудомісткими культурами. Новим господарям, які прибрали до рук

земельні паї, вигідніше стало займатися вирощуванням зернових та олійних культур, які приносять більші прибутки при менших витратах. Крім того, відбувся різкий спад у розвитку тваринництва. За двадцять років більше як у п'ять разів зменшилося поголів'я худоби, в три рази – корів, майже у два з половиною – свиней. Знову ж таки більшість власників не зацікавлені займатися тваринницькою галуззю, яка потребує значних капіталовкладень і трудових затрат. Для них головне – земля й скороспілі прибутки, а соціальний розвиток села, люди, які там проживають, – зайвий баласт. Крім того, створені нові холдингові компанії, які володіють уже не десятками, а сотнями тисяч гектарів землі, мають у своєму розпорядженні високопотужну техніку, яка потребує незначної кількості кваліфікованих спеціалістів і робітників. Слід враховувати й те, що практично в половині сільських населених пунктів (14 тис.) немає жодних виробничо-управлінських підрозділів або інших суб'єктів господарської діяльності.

Негативний вплив на формування зайнятості на селі має і те, що праця тут знецінюється та матеріальна винагорода за неї не задовольняє потреб населення. Рівень оплати праці в сільському господарстві майже на 40% нижчий за середній по економіці країни. В структурі доходів оплата праці складає лише 32,5%. За даними соціологічного дослідження сукупний дохід на одного члена сільської сім'ї дорівнює 766 грн, тоді як сукупний дохід жителів міст – 1127 грн. За межею бідності знаходиться 16,8% сільських домогосподарств, у 48,8% – сукупні витрати не перевищували рівня прожиткового мінімуму. Зайнятість на селі безпосередньо залежить і від соціальної сфери. В сільській місцевості обмежений доступ до базових можливостей розвитку особистості: освіти, медичного, побутового, транспортного обслуговування, нормальних життєвих умов. Сільське населення живе в обмеженому інформаційному просторі.

Такий стан призводить до вимушених міграційних процесів серед сільського населення. Переміщення, зокрема, трудових ресурсів із сільського господарства здійснюється у формі непланового, нерегульованого процесу. У 2010 році із цієї галузі вибуло 56,2% селян до середньооблікової чисельності штатних працівників, у т.ч. 53,9% вибули з причини плінності. Причому із села вибу-

ває в основному молодь, на частку якої припадає 2/3 мігрантів. Найвища міграція із села в місто спеціалістів таких дефіцитних професій, як будівельники, механіки, електромонтери, робітники по ремонту техніки. Нові структурні підрозділи в сільському господарстві не зацікавлені у випускниках сільськогосподарських ліцеїв, яким потрібен певний час на освоєння набутої професії. Щорічна плінність серед випускників ліцеїв становить майже половину. Таким чином, кошти, які виділяються на підготовку робітничих кадрів для села, перекачуються в інші галузі. Вимагає серйозних структурних змін і сама підготовка кадрів для сільського господарства, яка не відповідає вимогам ринкової економіки. Кадрові робітники сільського господарства повинні мати поряд із середньою загальною освітою необхідний арсенал знань з агрономії, зооветеринарії в поєднанні з основами знань механізатора широкого профіля, економіста-організатора, менеджера та маркетолога.

Останніми роками значно поширилася тимчасова трудова міграція. Українське село виступає експортером робочої сили в країни зарубіжжя. Так, за обсягом залучення тимчасової робочої сили, зокрема в Росію, на першому місці – промисловість, далі – будівництво, сільське господарство, транспорт. У професійній структурі мігрантів переважають масові робітничі професії, за віком – це люди молодшого й середнього віку (до 40 років).

Відносно розміщення й ефективного використання трудових ресурсів дія неофіційного ринку робочої сили є руйнівною, оскільки підривається мотивація до праці в громадському секторі аграрного виробництва, не забезпечується соціальний захист, приховуються доходи сільських жителів.

Отже, для ринку робочої сили в аграрному секторі характерні нераціональна зайнятість населення, наявність неофіційного прихованого безробіття, низькі рівні продуктивності праці, її оплати, різке падіння мотивації, престижності та привабливості аграрної праці, недосконалість трудових відносин, недостатньо ефективна система соціального захисту селян.

Треба віддати належне, що у розв'язанні проблеми зайнятості чималу роль відіграють суб'єкти сільськогосподарського підприємництва, які нині забезпечили роботою 595 тис. найманих працівників (18,1% зайнятих у сільському господарстві). Однак обсяги їх

формування поки що не можуть забезпечити повної зайнятості сільського населення.

У цілому стан зайнятості населення в сільській місцевості може бути охарактеризований як негативний. У зв'язку з цим з особливою гостротою стоїть завдання ведення продуктивної аграрної державної політики. Державна політика зайнятості в сільській місцевості має бути спрямована на забезпечення повної зайнятості наявних тут трудових ресурсів, залучення в агропромислову сферу, в систему агробізнесу трудових ресурсів із міст, стимулювання переміщення в село промислової переробки сільськогосподарської сировини, інших видів сільськогосподарської діяльності. Серед головних заходів – розміщення держзамовлень, закупівля державою сільгосппродукції, пряме державне інвестування, дотації та компенсаційні виплати, часткове регулювання цін, диференціація податкових ставок й ін.

Роль держави в регулюванні зайнятості сільського населення повинна бути визначальною, причому не тільки в організації служб зайнятості, які покликані забезпечувати головним чином нормальні ринкові процеси в сфері праці, але і в розв'язанні масштабних соціоекономічних проблем.

Стратегічним завданням у розв'язанні проблем зайнятості сільського населення є нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва, розвиток трудомістких галузей на основі новітніх інноваційних технологій та індустріальних форм господарства: підвищення ефективності й зміцнення особистих господарств населення, об'єднання і кооперування їх між собою, з фермерськими господарствами, обслуговуючими та переробними підприємствами; розширення соціальної інфраструктури, створення на цій основі нових робочих місць; розвиток малого і середнього бізнесу несільськогосподарського спрямування (ремонт, будівництво, транспортні, побутові послуги, зелений туризм, швейні майстерні, народні промисли); розвиток сільської коо-

перації, створення кооперативів по технічному обслуговуванню з переробки, зберігання та збуту продукції; комплексне розв'язання завдань із підготовки кадрів для сільської місцевості, їх професійної підготовки і перепідготовки, збалансованості попиту та пропозиції на ринку праці.

В розроблених Мінагрополітики України, вченими ННЦ „Інститут аграрної економіки” Стратегічних напрямках розвитку сільського господарства України на період до 2020 року визначено конкретні завдання, які необхідно розв'язати щодо зайнятості сільського населення. Зокрема, для досягнення стратегічних цілей передбачається: опрацювати й реалізувати Національну програму демографічного розвитку села, органічного поєднання продуктивних сил, економічних відносин із соціально-економічним розвитком сільських територій; розробити Програму зайнятості з визначенням пріоритетних заходів щодо перерозподілу зайнятого населення на селі між різними галузями сільськогосподарського виробництва, трудонедостатніми та трудонадлишковими територіями; забезпечити зростання рівня доходів сільського населення, в тому числі заробітної плати до її середнього рівня в інших галузях економіки; змінити законодавчо визначений статус членів особистих селянських господарств із метою стимулювання їхньої діяльності й залучення до системи загальнодержавного соціального та пенсійного страхування; зберегти та розвивати мережі загальної, професійної й позашкільної освіти, лікувально-оздоровчого, медичного, культурного і комунально-побутового обслуговування.

Практична реалізація стратегічних напрямів дасть змогу успішно розв'язати проблеми як нарощування обсягів та ефективності розвитку сільського господарства, так і створення необхідних умов для життєдіяльності сільського населення, що сприятиме його повній зайнятості й стабілізації трудових ресурсів в аграрній сфері.

Проведено аналіз і запропоновано шляхи розв'язання проблем зайнятості сільського населення, вирішення яких сприятиме підвищенню ефективності розвитку сільського господарства та соціального захисту населення.

Проведен анализ и предложены пути решения проблем занятости сельского населения, решения которых будет способствовать повышению эффективности развития сельского хозяйства и социальной защиты населения.

An article studies the problems of employment of residents of rural areas and suggests solutions to these problems. The suggested guidelines can lead to enhancement of the agrarian efficiency level and improvement of social security of population.

*